

SÕNA

ETÜMOLOOGILISI MÄRKMEID (IV)

UDO UIBO

pätt

*Hambad katki ja haridus väike,
sõrmeküünte all sünnimaa muld,
silmad võtavad süüdlase läike,
küsid möödujailt suitsule tuld.
Mõni annab, ei vaatagi sulle,
ise mõtleb, et jälle üks pätt.
Aga ometi ükskord ka mulle
anti suud ja pakuti kätt.*

(Hando Runnel)

"Eesti kirjakeele seletussõnaraamat" annab üldtuntud sõna *pätt* tähenduseks 'allakäinud, kindla töö- ja elupaigata inimene, hulgas, paadialune; kaabakas, huligaan'.¹ Seletus on iseenesest pädev, aga tänapäeva keele seisukohalt oleks vist siiski mõistlik eristada kaht erinevat tähendust, millest üks on nüüdseks juba vananenud. Ehk siis konkreetsemalt: *pätt* '1. huligaan, sul, kaabakas; 2. van. allakäinud, töötu ja kodutu inimene, kaltsakas, hulgas, paadialune'. Tänapäeval on sõna valdavalt tarvitusel esimeses, uuemas, "nõukaaegses" tähenduses; selle kasutamine teises, vanemas, "eestiaeegses" tähenduses võib kaasa tuua lausa halenaljakat vääritlemist, mille tunnistajaks ma ise olen olnud.²

Aastaid tagasi sattusin nimelt raadiost kuulama ühe Riigikogu *grand old lady* vestlussaadet, kus ta uskroonuliku *asotsiaal*'i või uskõnekeelse *prükhar*'i asemel tarvitas ilusat eestiaeegset sõna *pätt*, nähtavasti tajumata, et sõna tähendus on tema lapsepõlveajaga võrreldes tublisti halvemuse poole nihkunud.³ Raadiokuulajad, kellel ilmselt polnud aimugi sõna varasemast

¹ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat IV. O–R. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1994, lk 713 (sub *pätt* I).

² Kasutan siin sõnu *eestiaeagne* ja *nõukaaegne* üsna lõdvalt, pidades silmas sõna põhitähendust. Tähenduse nihkumine on tõenäoliselt alanud juba enne "nõuka aega", kui otustada selle järgi, et Andrus Saareste, kellel pagulasena ENSV-s toimunud keelearengutega vahetut kokkupuudet ei olnud, on oma sõnaraamatus paigutanud sõna *pätt* niihästi mõiste 'hulgas' kui ka 'ulakus' alla, andes esimesel juhul tähenduseks 'täiesti allakäinud hulgas' ja teisel juhul 'täiesti allakäinud inimene'. Vt A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti, 1958, vg 529; A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat IV. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti, 1963, vg 235.

³ Selline keeleline isoleeritus on muidugi üksjagu kummastav, eriti kui tuletada meelde, et mõni aeg tagasi oli Koonderakond läinud Riigikogu valimistele loosungiga: "Politseile

tähendusest, olid Riigikogu liikme ülbusest üpris nõrдинud. Soliidne vanaproua omakorda ei saanud aru, miks seni üsna heasoovlik publik teda üht-äkki tagedalt ründama hakkas. Ja kui ta hiljem taipaski õigekeelsussõnaraamatust tülika keelendi tähendust vaadata, siis vaevalt ta palju targemaks sai, sest nii ÕS 1960, ÕS 1976 kui ka ÕS 1999 esitavad märksõna *pätt* all üksnes aegunud tähenduse 'paadialune, hulgus'. Tänapäevase tähenduse 'suli' lisab alles ÕS 2006, ehkki see koorub välja ka ÕS 1999 näidetest (*Teeb pätti, pätitagusid*).

Esialgsel vaatlusel näib, et sõna *pätt* tähenduses 'hulgus, paadialune' on käibele tulnud üheksateistkümnenda sajandi lõpul või kahekümnenda sajandi algul: F. J. Wiedemanni sõnaraamatu teises trükis (1893) seda veel pole, J. V. Veski "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" II köites (1930) aga on *pätt* tähenduses 'hulgus' kajastatud. Seejuures näib Wiedemanni sõnaraamatu täiendamine olevat lõppenud kümmekond aastat enne selle trükki jõudmist (Wiedemann suri 1887, aga sõnaraamatust puuduvad mitmed 1884. aastal ilmunud Ado Grenzsteini "Eesti Sõnaraamatu" uudiskeelendid) ning EÕS II ilmumise ajaks oli sõna juba käibel. Niisiis võiks esimeses lähenduses pidada sõna tekkeajaks ajavahemikku 1880–1930.

Üks juhuslik, ent üpris valgustav näide võimaldab sõna käibele tuleku aega oletuslikult tänapäevale lähemale nihutada. Gustav Suitsu luulekogus "Kõik on kokku unenägu" (1922) leidub vähetuntud värsspildike "Teelised" kahest hulgusest, kellest üks tuleb ukse taha leiba küsima, vestleb lahke perenaisega ja läheb siis teekaaslase juurde tagasi sööma ning pudelit kummutama. Teda kujutab järgnev kirjakoht: *Jalas lagund kalossi veer, / ei ole saapaid, siiski kavaleer – / pilguks kajastub kui teine rand. // "Hulgust küll Te silmad näevad... / kaelas mul kirju rätt! / Olnud siiski ka paremad päevad... / lubage pigistada kätt! / Ilmad soojemaks nüüd läevad... / mu õnn, mu õnn olnud nõiahätt!" // Ja minema longib jala-pätt.*⁴ Viimane värss on hili-semas redaktsioonis saanud tänapäeva vaatevinklist ehk pisut arusaadava-ma kuju: *Ja minema longib logerik pätt.*⁵ Selle põhjal võib oletada, et luule-tuse kirjutamise ajal – mis peaks jääma ajavahemikku 1913–1921⁶ – polnud

palka, pätile malka!" Kas riigikoguja seda lugedes tõesti endamisi arvas, et Koonderakond klobib võimule tulles vaesed prükkarid läbi?

⁴ G. Suits, Kõik on kokku unenägu. Tartu: Noor-Eesti, 1922, lk 23. Luuletus on – pisut teistsuguste kirjavahemärkidega – esmatrükis ilmunud aasta varem ajakirjas Mur-rang (1921, nr 1).

⁵ Vt nt: G. Suits, Luule. Tallinn: Eesti Raamat, 1992, lk 173. Epiteet *logerik* on tule-tis sõnast *loger*, mille EÕS I on paigutanud samasse pesasse sõnadega *loge* (lax, locker), *logedus*, *logelema*, *logerdama* = *logerema* = *loger olema*, jõude *logelema*. Niisiis on selle sõna tähendus 'jõude olev, logelev, logardlik'. See täpsustus on siin vajalik osutamaks, et järgnevat põhisõna *pätt* on tõepoolest kasutatud inimese, mitte jalanõu tähenduses, nagu esimese hooga võib välja lugeda. Viimase võimaluse peaks välistama ka varasem värss *Jalas lagund kalossi veer*.

⁶ Luulekogu "Kõik on kokku unenägu" liigendub dateeritud tsüklitesse ja Gustav Sui-tsu luule hea tundja Nigol Andresen näib vaikimisi eeldavat, et need daatumid märgivad luuletuste kirjutamise aega (vrd N. A n d r e s e n, Maailma vari üle rohtaia. Gustav Sui-tsu luulest 1913–1916. – N. A n d r e s e n, Suits ja tuli. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Ees-ti Raamat, 1983, lk 67–96). Kuivõrd kõnealune luuletus kuulub tsükklisse "Rohtaed" (1913–1914), siis peaks ta seega olema neil aastail ka kirjutatud. Suhtuksin sellesse arvamusse siiski kahtlusega ja oletaksin, et osa luuletuste puhul märgib dateering nende "toimumise" aega ning need on kirjutatud n-ö tagantjärele. Kahtlusi tekitavad eelkõige mõne luuletuse ajast etteruttav sõnavara ja ka stiilitunnused. Raskepärane "Teelised" ei

Suits sõna *pätt* 'hulgas' veel kuulnud. See võis olla küll käibel, aga mitte üldtuntud, sest muidu jääb arusaamatuks, miks pole seda kasutatud neljanda riimina (*rätt – rätt – rätt – rätt*...), vaid räägitakse mingist salapärasest *jala-pätist*. Tõepoolest, kust Suits säherduse sõna üldse võttis?

Wiedemanni sõnaraamatu teisele trükile järgnenud aeg on sõnavara ajaloo uurijale üsna ebamugav: uus suurem leksikavaramu "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" andis ennast oodata ja selle avaldamine venis pikale (1925–1937); vahepeal ilmunud kirjasõna hulk aga on tohutu, sõnavarakogudes ebapiisavalt kajastatud ja selle läbitöötamine kuulub ähmases kauguses terendavate tulevikuunistuste valda. Seetõttu kipub materjali vahel napiks jääma ja piirduda tuleb piskuga. Kuid mõnikord on sellestki kasu ja väiksemad sõnaraamatud aitavad hädast välja. Nii ka nüüd. Timotheos Kuusiku "Vene-Eesti ja Eesti-Vene sõnaraamatu" (1903) artiklist *pätt* 'лапоть (изъ матеріи)' ('riidest viisk') leiame liitsõna *pätt-jalg* 'оборванецъ, "лохмотникъ"' ('kaltsakas'), mis teeb asja korrapealt selgeks. Sõna *pätt* 'hulgas' on kujunenud ellipsi teel samatähenduslikust liitsõnast *pättjalg* (äraseletatult: nii vilets inimene, et tal pole jalas mitte nahksaapad, vaid riidest viisud, pätid). Ja Gustav Suits, kellele on pähe tulnud iseäralik mõte panna hulgas rääkima neljakordsete riimidega, on viimase riimi puhul appi võtnud ühe oma lemmikvõtte inversiooni, vahetanud liitsõna *pättjalg* komponentidel kohad ja saanud tulemuseks riimikõlbuliku sõna *jalapätt*. Võimalik, et selle tähendus jäi hämaraks juba tema kaasaegsetele, kuid keele areng tuli seekord appi ja võimaldas hädaneologismi asendada vahepeal kasutusele tulnud uue sõnaga.

Peale Timotheos Kuusiku sõnaraamatu on liitsõna *pättjalg* mõnevõrra dokumenteeritud mujalgi. Eesti Keele Instituudi murdekartoteegis leidub sõnasedeleid Kuusalust ('kaabakas, paadialune'), Kihelkonnast ('vagabund, paadialune'), Kaarmalt (halvustav ütlemine kehva inimese kohta), Karjast ('päti-, pastlakandja') ja Muhust (tarvitusnäitega *olèd va pätjalg*). Et tegu on uue, Wiedemannil puuduva sõnaga – liiati veel liitsõnaga –, siis pole selle kogumisele tõenäoliselt rõhku pandud ning murdeandmed ei tarvitse olla ammendavad. Olemasoleva materjali põhjal tundub siiski, et *pättjalg* on levinud põhiliselt Saare- ja Muhumaal. See on igati usutav, sest ka jalatsinimetus *pätt*, millest liitsõna *pättjalg* on moodustatud, on algselt lääne-ees-tilise levikuga (Wiedemanni järgi on levilaks lääneranniku saared, Saareste järgi Saare-, Muhu- ja ka Läänemaa; "Väikese murdesõnastiku" põhjal näib levik olevat laiem).⁸

reedä kuidagi "Tuulemaa" (1913) tihedust ja virtuooslikkust, vaid tundub olevat kirjutatud vahetult oma esmatrüki läheduses. Ent mõistagi on see üksnes oletus.

⁷ J. A a v i k, Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Teine parandet ja suuresti täiendat trykk. Tallinn: A. Keisermann'i kirjastus: 1921, lk 26: *hätt* [-ta] nõiamoor. Kaks aastat varem ilmunud esitrükist see sõna puudub ja ma ei ole seda märganud ka mujal. Ei oska seda tõlgendada teisiti kui sõnast *hatt* (: *hata*) 'hoor, lirva' riimimise huvides tehtud mugandit, mille Aavik on "Teeliste" esitrükist ajakirjas Murrang oma sõnastikku noppinud.

⁸ Vrd: F. J. W i e d e m a n n, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1869, vg 870: *pät't* (I) aus schwarzer Wolle gestrickter Pantoffel; A. S a a r e s t e, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I, vg 704 (sub 'jalanõud'); Väike murdesõnastik II. Toim V. Pall. Tallinn: Valgus, 1989, lk 288 (sub *pätt* 'suss, labakinnas').

Sõnaraamatutest on *pättjalg* tuntud veel 1917. aastal ilmunud Lauri Kettunen "Eesti-soome sõnaraamatule"⁹ ning üllataval kombel ka "Eesti kirja-keele seletussõnaraamatule".¹⁰ Eesti Keele Instituudi kirjakeele arhiivist järele uurides selgus, et seletussõnaraamatusse on *pättjalg* jõudnud tänu kahele – või siis kolmele – kirjanikule. Alvi Schmuul: *Ja pulmapäeval läks isa väravast välja ja jäi kauaks kadunuks. Kui ta tagasi tuli, ütles ta: ma eksisin ära. Ta ei rääkinud õigust. Ta ei tahtnud neid pulmi näha. Sest väimees ei olnud õige mees. Ta oli Riias pättjalaks olnud. Ta tuikus õllest ja laud oli täis okset ja paska*.¹¹ Vaino Vahing: 9. jaanuaril 1914. Täna hommikul oli kõik loodus kõige toredamas ja paremas härmas. Vana rahva jutu järgi töötab see hääd viljaaastat. Peame mees ja paneme tähele. Ka isand *Oks* käis täna hommikul siin. Nagu näha, pole ta ennast sugugi parandanud. Niisugune *pättjalg* nagu paari aasta eestki.¹² Viimane näide pärineb Jaan Oksa isikunäidendist "Mees, kes ei mahu kivile" ega ole õigupoolest Vaino Vahingu omalooming, vaid tsitaat "kellegi Tuuliku", "ühe Ratla küla mehe" päevikust – niisiis on sõna *pättjalg* siinses kontekstis pärit Jaan Oksa kodukülalt Saaremaalt aastast 1914. Timotheos Kuusik ja Alvi Schmuul aga on mõlemad muhulased. Seega kipuvad ka napid kirjakeele näited viitama samasse suunda kuhu murdeandmed: Saare- ja Muhumaale.

Muutuste rea *pätt* 'riidest viisk' → *pättjalg* 'inimene, kellel on jalas riidest viisud' → 'hulgu' → *pätt* 'hulgu' eeldamisel saab selgeks jalatsit ja inimest tähistava sõna *pätt* semantiline seos, mis tavapärasteid tähenduse ülekande mehhanisme arvestades (metafoor, metonüümia, ka laialivalgus "deskriptiivsus") jääks arusaamatuks. Ellipsil on tähenduse ülekandel oluline koht ja sellele on etümologiseerimisel liiga vähe tähelepanu pööratud. Kui kahe kattuva vormiga sõna tähendused on väga kauged, kui nende vahel on "jõnks", mida metafoori või metonüümiaga on keerukas seletada, siis võiks kaaluda, kas tähendus pole teisenenud vahepealse liitsõna või sõnaühendi ellipsi kaudu. Lisan veel paar päheturgatanud näidet. Samuti nagu *pätt* 'jalats' → *pätt* 'hulgu' on ilmselt kujunenud *krants* 'pärg, võru' → *krants* '(segavereline õue- või karja)koer' (ellips sõnast *krantskael*¹³ 'must koer, kellel on valge võru kaela ümber'¹⁴), aga ka *susla* 'soe siirupijook' → *susla* 'kitsarööpmelise raudtee vedur või rong' (ellips sõnast *suslamasin*¹⁵ – suslakeedu masinalt

⁹ L. Kettunen, Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 1917, lk 234: *pätt-jalg* tallukkajalka; retale.

¹⁰ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat IV, lk 713: *pättjalg* kõnek. *pätt* (I). Määratluse "kõnekeelne" asemel oleks ehk kohasem "murdeline" või "vananenud".

¹¹ A. Schmuul, Õueringid. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 19.

¹² V. Vahing, Näitleja. Jutte ja näidendeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 183.

¹³ Suur murdesõnaraamat annab sõnale *krantskael* üldise tähenduse 'valge kaelusega loom või lind'. Siinse teema kohalt huvipakkuv on Nõost kirjapandud näitelause 'õige *Krants* om must 'valge *krants* kaalaga'. Vt Eesti murrete sõnaraamat III. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 2001, lk 810 (sub *krantskael*).

¹⁴ Vrd A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte. Mitau, 1818, lk 100: *krants* ein schwarzer Hund mit weissen Streiche um den Hals; Hund. Schelt. Et sõna *Kranz* 'segavereline koer' oli käibel ka baltisaksa murdes ja *krancis* on ka läti keeles 'õuekoer, krants', siis tekib kahtlus, kas nende kõigi ühiseks aluseks ei võiks olla oletuslik baltisaksa sõna **Kranzhals*.

¹⁵ Vt E. Sell, Eesti-saksa sõnaraamat. Redigeerinud dr. phil. P. Ariste ja mag. E. Nurm. [5. tr.] Tartu: E. K.-Ü. "Postimehe" Kirjastus, 1942, lk 400: *suslamasin* Kleinbahnlokomotive; A. E. Graf, Eesti-saksa sõnaraamat. Koostatud nüüdisaegse ametliku sõnavara alusel. Läbi vaadanud Joh. Aavik. Redigeerinud M. Lubi. Tallinn: Kirjastus Kool,

on tähendus metafoorselt üle kantud vedurile, sellelt metonüümiliselt kogu rongile).

Tulles lõpuks veel kord tagasi sõna *pätt* 'hulgas' ja selle kujunemise aja juurde, sõandaksin materjali kasinuse kiuste ettevaatlikult arvata, et see hakkas ühiskeeles levima alles 1920. aastail.¹⁶ Sõna suhtelisele noorusele 1930. aastal võiks ehk viidata seegi, et "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" II köites ei leidu veel ilmekat tuletist *pätistuma*, ehkki J. V. Veski oli tuletiste ja liitsõnade fikseerimisel enam kui usin.

sasku

Kaardimängunimetuse *sasku* [sasku] ei kajastu meie õigekeelsus- ega seletussõnaraamatus, ehkki on kirjakeeles tarvitamiseks igati sobiv, olles kompaktsem ja häälduslikult suupärasem kui samatähenduslik *saaskop*, mille toob ära seletussõnaraamat.¹⁷ Leksikograafiline lünk ei johtu tõenäoliselt mingitest põhimõttelistest kaalutlustest, vaid pigem ikkagi sellest, et sõna pole kirjakeele kartoteegi koostamisel esile tulnud. Samal ajal kinnitas tuttavate küsitlemine ja Interneti otsingumootori kasutamine, et päris perifeerne ega vähetuntud keelend *sasku* ei ole ning praegu kipub ta *saaskoppi* kõrvale tõrjuma. On loodud lehekülj veebisasku mängimiseks,¹⁸ veebientsüklopeedias leidub saskut käsitlev artikkel,¹⁹ maakonnalehed teatavad kohalistest saskuturniiridest ja üks kirjanoorik on oma kaardimänguelamusi jäädvustanud koguni värssides: *kaarte väljas pakki kolm / ühest järgi jäänd vaid tolm / käib ärtu sasku turakas / kui väljas kaikub põrakas*. Olen ka ise omal ajal pattu teinud ja T. S. Elioti kuulsa kurjamkassi Macavity eestikeelses tõlkes saskut taguma pannud: *Pealtnäha respektabel sell. (Ent saskus – kelm mis kelm.)*²⁰ Aga see selleks. Vähemalt ühes sõnaraamatus, ja nimelt "Väikeses murdesõnastikus", on *sasku* siiski dokumenteeritud.²¹ Tuttavate küsitlemisel ja Internetist lisandusid veel variandid *sasko*, *sakskop* ja *sass*, mis näivad olevat kitsa kambasisese levikuga ega suuda sõnadele *sasku* ega *saaskop* tõsist konkurentsi pakkuda.

Etümoloogiliselt on *saaskop* ~ *sakskop* ~ *sasko* ~ *sasku* ~ *sass* üsna triviaalne juhtum, eriti veel kui seletussõnaraamat pakub *saaskop*i vastena must valgel sama kaardimängu sünonüümset nimetust *lambapea*.²² Mõistagi on kõik eesti teisendid rohkem või vähem mugandatud variandid (*sakskop*

1937, lk 557: *susla* 2. hum. (kitsarööpmeline rong) Schmalspurbahn (wegen der Ähnlichkeit der Lokomotive mit der Susla-Kochmaschine). Vrd ka: M. M u s t, Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keel Sihtasutus, 2000, lk 338 (sub *susla*).

¹⁶ Õigupoolest EKI kirjakeele arhiivis 1920. aastate kasutusnäited puuduvad. Esimesed sõnasedelid on Mait Metsanurgalt ja Mats Mötslaselt 1930. aastast. Järgnevast kümnest on näiteid juba ohtralt (A. H. Tammsaare, Oskar Luts, Hugo Raudsepp, Leida Kibuvits jt). Keeleteaduslikus kirjanduses on *pätt* 'hulgas, paljasjalgne' 1920. aastail dokumenteeritud, vt nt: A. S a a r e s t e, Tundmused tegurina keelearengus. – Eesti Keel 1927, nr 7, lk 167.

¹⁷ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat V. R–T. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997, lk 268.

¹⁸ <http://www.hot.ee/sasku/>

¹⁹ <http://et.wikipedia.org/wiki/sasku>. Artiklis on õigupoolest lühidalt kirjas ka sõna etümoloogia, aga loodetavasti ei tee see siinseid ridu päris tarbetuks.

²⁰ T. S. E l i o t, Mõistatuslik kass Macavity. – Looming 1998, nr 8, lk 1053.

²¹ Väike murdesõnastik II. Toim V. Pall. Tallinn: Valgus, 1989, lk 374 (sub *saaskop*).

²² Kaardimängu *lambapea* on fikseerinud ka: A. S a a r e s t e, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I, vg 843 (sub 'kaardimäng').

ja *sass* tõenäoliselt rahvaetümoloogilised tõlgendused) saksa liitsõnast *Schafskopf* 'lambapea' (*Schaf* 'lammas' + *Kopf* 'pea'), ülekantud tähenduses 'lollpea, tohman'.²³ Saksa kaardimängunimetus *Schaf(s)kopf*²⁴ lähtub ilmselt viimasest, ülekantud tähendusest, mis on ka eesti keeles tõkelaenuna kasutusel (nt *Meie riigimehed on lambapead*).

Etümoloogia lihtsusest hoolimata on juhtum vormi mugandamise poolest huvitav. Tõenäoliselt kahekümnenda sajandi esimesel poolel ülemsaksa keelest laenatud *sasku* on läbi teinud üsna samasuguse foneetilise teisenemise nagu vähemalt kaks sajandit varem,²⁵ aga võimalik, et juba keskajal alam-saksa keelest laenatud sõna *liik* (: *liigu* : *liiku*, nt *liiku jooma*; nimetav tavaliselt mitmuses *liigud*): sks *Schafskopf* > ee *saaskop* > *sasku* ja kaks *li(t)-kõp* ~ *lik-kõp* > ee **liikop* > *liigu(d)*. Mõlema sõna puhul on eesti keeles toimunud kaks silmahakkavat muutust: teise silbi *o* on asendatud *u*-ga ja lõppklusiil *p* on kadunud. Mälu värskendamiseks olgu lisatud, et ka keskajal saksa *lit-kõp* on liitsõna (*lit* 'puuviljavein; vägijook' + *kõp* 'kaup', niisiis õigupoolest "veinikaup", nagu seda oli ka samas tähenduses kasutatud *wīn-kõp*), millega tähistati sõbralikku ühisjoomingut kaubale jõudmise kinnituseks.²⁶ See keskajal saksa keelealal kujunenud ilmekas kultuursõna ühendab paljusid Läänemere-äärseid ja kaugemaidki keeli (nt saksa *Leikauf*, taani *lidkjøb*, rootsi murd *lidköp*, tšehhi *litkup*, poola *litkup*, ukraina *литкуп*, vene *литки*, läti *litkopi*, soome murd *litkat*).

Kui muutuse *o* > *u* puhul on tegemist häälikuloolise endastmõistetavusega, mis kommentaari ei vaja, siis lõppklusiili kadu on siinses ühenduses üsna harukordne ja väärib tähelepanu. Selle muutuse taust näib olevat morfofonoloogiline: kahe pika rõhulise silbi järjend (*'saas'koppi mängima*, **'lii'koppi jooma*) on eesti vanades tüvisõnades võimatu. Selline kombinatsioon viitab tavaliselt liitsõnale või tuletisele, millega eesti keele ainesest lähtuvalt kummalgi juhul tegemist ei ole, sest tüvisõnad **saas* ja **lii* puuduvad. Et seda vastuolu ületada ja saavutada loomulik trohheiline rütm, ongi astmevaheldusele alluv lõpuklusiil kõrvale heidetud ja saadud igati eestipärane kahesilbilise tüvega sõna.²⁷ Samasugust kahesilbilise tüvisõna kujundamist on mitmelgi puhul võimalik jälgida ka genuinse ainese alusel, üldtuntud näiteks kas või *veski* (< *vesikivi*).²⁸ Niisiis ei tarvitse muutuste käivitamise ajen-

²³ Saksa sõna *Schafskopf* 'lambapea' kasutamine ülekantud tähenduses 'lollpea' on teada alates XVIII sajandist, vt W. Pfeifer, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003, lk 1175 (sub *Schaf*).

²⁴ Vt nt: R. Klappenbach, W. Steinitz, *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Lf. 40. Sappeur-Schinken. Berlin: Akademie-Verlag, 1973, lk 3158: *Schaf(s)kopf* 2. /ohne Pl./ altes Kartenspiel, das mit einer Karte von 32 Blatt gespielt wird.

²⁵ Sõna *liigud* on eesti kirjakeeles dokumenteeritud vähemalt alates S. H. Vestringi käsikirjalisest sõnaraamatust (u 1710–1730). Vt S. H. Vestring, *Lexicon esthonicogermanicum*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998, lk 114: *Liik* Portion beym trincken.

²⁶ A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Norden–Leipzig, 1888 (faksimiletrükk: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965), lk 208 (sub *lit-*, *li-*, *lik-kõp*), 585 (sub *wīn-kõp*).

²⁷ Sõna *liigud* muganemise teistsugust (ja minu meelest ebausutavat) tõlgendust vt: R. Hinderling, *Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1981, lk 111.

²⁸ P. Ariste, Ühest perekonnanimest ja sellega liituvast küsimustest. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 6. Tallinn, 1963, lk 58–62.

diks iseenesest olla võõrapärasuse vältimine, vaid just kompaktse kaheasilbilise tüvisõna loomise taotlus.

Sellise tõlgenduse korral võib muidugi küsida: aga kuidas siis on lood sõnaga *piiskop* (< kask *bischof*), mis on laenatud laias laastus samal ajal kui *liigud* ja on teadaolevalt kirjasõnas dokumenteeritud viimasest isegi varem, seitsmeteistkümnenda sajandi esikümnendist pärit Georg Mülleri jutlustes (nt *se Kircku Ißandt olka suhr echk pißukene, üx Apostel echk Bisschop*)?²⁹ Miks pole siin toimunud muutust, vaid sõna on püsinud lähtekeelele lähedasel kujul? Põhjus võiks olla selles, et *liigud* ja *sasku* on rahvakeele sõnad ja muutunud rahvakeele reeglite järgi, aga *piiskop* on kirikukeele sõna ja konserveerunud esialgu võõrapärase kirikukeele, hiljem kultiveeritud kirjakeele toel.

siiberdama

Verb *siiberdama* on "Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus" märgendatud kõnekeelseks ja selle tähenduseks on antud 'tantsima' (*Tantsupõrandal siiberdas kümmekeond paari tantsumuusika saatel; Poisid siiberdasid tantsuõhtul nahad kuumaks; Olen selle poisiga ühel peol paar tantsu siiberdanud*).³⁰ Esimese õigekeelsussõnaraamatuna esitab säärase tähendusega verbi ÕS 1960, kus *siiberdama* paikneb märksõna *siiber* all ja tähenduseks on pakutud *kõnek*. 'kraadelikult tantsima; hangeldama'. ÕS 1976 on loobunud iseloomustusest 'kraadelikult' ja antud tähenduseks lihtsalt *kõnek*. 'tantsima'; tähendus 'hangeldama' on välja jäetud. Põhimõtteliselt samuti on toiminud ÕS 1999, kus on loobutud ainese esitamisest sõnapesadena ning *siiberdama* on saanud omaette märksõna; samuti on stiilimärgend *kõnek*. asendatud märgendiga ARGIK (= argikeelne). ÕS 2006 lisab 'tantsima' kõrvale tähenduse 'ringi hulkuma', mis näitab, et aja jooksul on sõna kasutusala avardunud. Kiirpilk Internetti kinnitab, et muutus on olnud jõuline: tähendus 'tantsima' tuleb esile haruharva ja sõnast *siiberdama* (sageli ühendverbina *ringi siiberdama*) on saanud sihitut liikumist märkiv ekspressiivverb.³¹ Enam ei siiberda üksnes inimesed, vaid ka kassid, rotid, ussid, autod, bussid, jalgrattad ja laevad. Mõned juhunäited paljude hulgast: *Peedu siiberdab ringi ja jagab näpunäiteid igaks elujuhtumiks; Toas siiberdab ratastooliga ringi 85-aastane mehemürakas; Kurat sa mees siiberdab, istu maha ja võta viina; Mõelge selle peale, kuidas Bush iga päev kuskil siiberdab ja kedagi maha materdab; Aga ega rotid ise ka kasside nina alla siiberdama ei lähe; Varem sõitis ikka bemiga ringi, aga viimasel ajal siiberdab jalgrattaga külavahel; Üks tühi buss siiberdab edasi-tagasi ja lõpuks võtab meid peale ja viib 7 km edasi. Jne.*

Kui ÕS 1960 ja ÕS 1976 on paigutanud verbi *siiberdama* sõnaartiklisse *siiber*, siis on sellega viidatud ka asjaolule, et *siiber* ja *siiberdama* kuuluvad etümoloogiliselt kokku. Sõna *siiber* 1. '(lükata) seadis, millega reguleeritakse vedelikku, gaasi v. puistmaterjali liikumist voolukanalis', 2. 'ööpott lamava haige jaoks, voodipott'³² ilmub eesti kirjakeelde üheksateistkümnendal

²⁹ K. Habicht, V.-L. Kingisepp, U. Pirso, K. Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu, 2000, lk 264 (sub *piiskop*).

³⁰ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat V, lk 448 (sub *siiberdama*).

³¹ Vrd ka: A. Aule (toim), Eesti slängi sõnaraamat. s. l.: Aule Kirjastus, 2003, lk 217: *siiberdama* vilkalt liikuma, sebima.

³² Eesti kirjakeele seletussõnaraamat V, lk 448 (sub *siiber*).

sajandil (ahjusiibri tähenduses).³³ Tegemist on ilmse laenuga saksa sõnast *Schieber*,³⁴ mis on tuletatud verbist *schieben* 'lukkama'. Saksa sufiks -er kasutatakse ühelt poolt tegijanimede, teiselt poolt instrumentaaltuletiste moodustamiseks.³⁵ *Schieber* võib niisiis olla nii 'see, kes lukkab' kui ka 'see, mida lukatakse'. Eesti ahju- ja voodisiiber, samuti liitsõna *Rechenschieber* põhjal kaheküm-nenda sajandi algul moodustatud kirjakeelne tõlkelaen *arvutuselükati*,³⁶ millest kõnekeelse ellipsi kaudu on kujunenud lihtsalt *lükati*, esindavad viimast võimalust. Saksa verb *schieben* on dokumenteeritud alates üheksandast sajandist (vanaülemsaksa *skioban*) ning lähtub ühisgermaani sõnast **skeub-a- ~ *sküb-a-* 'lukkama' (vrd gooti *af-skiuban*, vanainglise *scūfan*, *scēofan* > inglise *shove*, keskalamsaksa *scuven* jt), mille kaugema päritolu suhtes pole üksmeelele jõutud.³⁷

Eesti *siiberdama* ei lähtu mõistagi ahju- ega voodisiibritest, vaid selle aluseks on saksa sõna *Schieber* eritähendus, mis saksa-eesti sõnaraamatutest näib puuduvat. See tähendus pärineb Esimese maailmasõja järgest ajast, kui Euroopa noorsoo meeli vallutas džässmuusika ja džässbändi saatel tantsimine. Sääraseid moetantse nimetati Weimari vabariigis *Schiebertänze* ('lükketantsud') või *Wackeltänze* ('taarumistantsud')³⁸ ning sõnaga *Schieber* hakati tähistama *one-step*'i saksapärase varianti.³⁹ Noorest Weimari vabariigist jõudis "siiberdamine" 1920. aastail ka noorde Eesti Vabariiki. Populaarne karikaturist Gori on oma sarja "Eesti metsakolkas. Euroopa ja meie" ühel pilpildil kujutanud vormikat mammit, kes lukkab enda ees tantsupõrandal kiilaspäist prillipapat, ja pildiallkiri selgitab: *Lääneriikides on eluõiguse saanud paljud uued tantsud, meil aga "siiberdatakse" endiselt täie auruga*.⁴⁰ Eesti Keele Instituudi kirjakeele arhiivis on sõna *siiberdama* esimene näitesedel pärit Mait Metsanurga näidendist "Agulirahvas läheb ajalukku" (1931), kus Kõrvitsa-nimeline tegelane praalib: *Einoh, kurat, ma olen omal ajal ministriprouadega shiiberdanud, palun!* Järgneb autori selgitav repliik: *Läheb Martaga tantsima, kes juba üsna hoos ja vahetevahel hirnahtab*.⁴¹

³³ F. J. W i e d e m a n n, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch (1869), vg 1160: **siber* G. *sibri* Schieber (im Ofen). Tärn märksõna ees tähistab uut sõna.

³⁴ J. M ä g i s t e, Estnisches etymologisches Wörterbuch IX. sarn-tahr. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000, lk 2780.

³⁵ Die deutsche Sprache. Bd I. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1969, lk 447.

³⁶ Esialgu kujul *arvutuselükat*, vt Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I. A–M. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1925, lk 22 (sub *arv*).

³⁷ Vrd nt: F. K l u g e, E. S e e b o l d, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2002, lk 801–802 (sub *schieben*); W. P f e i f e r, Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003, lk 1196 (sub *schieben*); Chambers. Dictionary of Etymology. Ed. by R. B. Barnhart. New York: Chambers, 1988, lk 1000 (sub *shove*). See vana germaani tüvi tuleb eesti keeles esile ka näiteks laensõnades *kippel*, *kühvel* ja *suhvel*.

³⁸ Vt nt: tanz.or.at/mode1900.shtml.

³⁹ R. K l a p p e n b a c h, W. S t e i n i t z, Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Lf. 40. Sappeur–Schinken. Berlin: Akademie-Verlag, 1973, lk 3203: *Schieber*, der 5. umg. veraltend Onestep. Erich Kobolt on tantsunimetuse *Schieber* millegipärast võtnud oma baltisaksa sõnastikku, ehkki sõnas pole midagi spetsiifiliselt baltisaksalikku. Vt E. K o b o l t, Die deutsche Sprache in Estland. Am Beispiel der Stadt Pernau. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1990, lk 234: *Schieber* Modetanz der zwanziger Jahre.

⁴⁰ Gori, Knock-out. Karrikatuurid ja vested. Tallinna: Ringraadio kirjastus, 1928, lk 158.

⁴¹ M. M e t s a n u r k, Mässuvaim ehk Agulirahvas läheb ajalukku. Mäng kolmes vaatuses. Tallinn: T. Mutsu Teaterkirjastus, 1931, lk 54–55.

Oma mälestustes kuldseid nooruspäevi meenutav ja kommete lamestumise üle nurisev Artur Adson on koondanud "shiiberdamised", "stepid" ja "dzhässi" tänuväärsele kõnekasse lausesse: *Toona ballil ainult tantsiti, balliruumides puudusid sööma-joomalauad... Kodus söödi isu täis, kontserdisaalides tantsiti – tantsud olid ka hulga vahelduslikumad kui hilisemad shiiberdamised ja stepid surmavalt monotoonse dzhässi saatel...*⁴² Möödamines võiks meenutada ka omaaegset slängiväljendit *kappi ~ kummutit lükkama* 'tantsima' ja küsida, kas ei võiks seegi olla saksa sõna *Schieber* tähendusest inspireeritud.

Jääb üle veel selgitada, kust tuleb ÕS 1960-s fikseeritud tähendus 'hangeldama', mis õigekeelsusallika hilisemates trükkides ja kirjakeele seletussõnaraamatus ei kajastu. Loomulikult tuleb seegi saksa keelest, kus ühiskeelevõrrele *schieben* 'lukkama' tekkis XIX sajandi lõpuaastail – tõenäoliselt varaste erikeele mõjul – lisatähendus 'kaupa illegaalselt teisele omanikule toimetama, seadusevastaselt kaupa vahetama, (mustal turul) ebaausat äri ajama', börsimaaklerite ja kaupmeeste keeles ka 'veksleid ja hüpoteeke fiktiivselt teiste kätte andma'. Siit lähtub tegijanime *Schieber* tähendus 'ebaausa äri ajaja, hangeldaja',⁴³ mis oli Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal ja Weimari vabariigi heitlikes majandusoludes laialt kasutusel ja üldtuntud (satiirajakiri *Simplicissimus* pühendas sellele tegelasele 1920. aastal terve erinumbri⁴⁴). Eesti verbi *siiberdama* 'hangeldama' aluseks pole saksa vasta-va tähendusega verb *schieben*, vaid see on tuletatud tegijanimest *Schieber*. Tänapäeva eesti keelest on verb selles tähenduses käibelt kadunud, kuid 1920. aastate ajakirjandust lehitsedes on see paaril korral silma jäänud. Ka "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" määratleb sõna *siiberdama* kui 'hangeldama; börsil spekulereimiseks raha kelleltki laenama; reportieren'⁴⁵ ja Georg Tuksami suur saksa-eesti sõnaraamat annab sõna *schieben* tähenduste hulgas 'siiberdama, (millegagi) pettust tegema v. seadusevastaseid tehinguid sooritama, (millestki) pettusega v. seadusevastaste tehingutega kasu saama'.⁴⁶ Kas mainitud saksa verb võiks olla ka eesti idioomi *osavat lüket tegema* semantiliselt aluseks ning inspiratsiooniallikaks, see probleem jäägu lugejale vaikselt jõudehetkel mõtisklemiseks – juhul kui tal kogu sellest siiberdamisest juba siiber ei ole.

⁴² A. Adson, Siuru-raamat. Vadstena: Orto, 1949, lk 62.

⁴³ W. Pfeifer, Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, lk 1196 (sub *schieben*). Vt ka: R. Klappenbach, W. Steinitz, Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Lf. 40, lk 3203: *Schieber* 4. abwartend Person, die bes. unter kap. Verhältnissen betrügerische Geschäfte macht, Schleichhandel treibt, Schwarzhändler.

⁴⁴ *Simplicissimus* 21. IV 1920 (Spezialnummer: Schieber).

⁴⁵ Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat III. Ripp-Y. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1937, lk 1349 (sub *siiber*).

⁴⁶ G. Tuksam, Saksa-eesti sõnaraamat. Käsikirja läbi töötanud ja redigeerinud E. Muuk. Tartu: Kirjastus Kool, 1939, lk 844 (sub *schieben*).